

תרומת הגריא"ה הרצוג לביסוס סמכות בתי הדין בענייני ממונות ולקביעת דרכי התנהלותם

פורסם לראשונה בקובץ שערי צדק ח (מכון מש"ה, קרית אונו תשס"ז),
עמ' 395-404.

הרבה חלם ועשה הגאון הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג למען משפט התורה במדינת ישראל, אלא שלא תמיד הסתייע הדבר. ורק מעט מחלומו-חזונו התגשם: ייסוד בתי דין רבניים שדנים בדיני אישות, וערכאת ערעור עליהם ('בית הדין הרבני הגדול לערעורים'). ולצערנו, גם המעט שהתגשם הולך ופוחת, 'מצטמק ורע לו', בעיקר בגלל היחס של הכנסת והבג"ץ לדין תורה בכלל ולבתי הדין הרבניים בפרט, כי מוסדות אלו מכרסמים יותר ויותר בסמכויות בתי הדין הרבניים. כתבתי 'בעיקר', הואיל וניתן לומר שגם אנחנו שלומי אמוני ישראל **אשמים אנחנו** במצב הרע בו נתון משפט התורה במדינת ישראל, משפט התורה בכלל ודיני אישות בפרט.

אך יש תחום - והוא דיני ממונות - שתלוי הרבה בנו, כציבור דתי שצריך ויכול לקיים מערכת בתי דין פעילה ויעילה להתדיינויות בדיני ממונות. גם בתחום זה לצערנו הרב לא עשינו אפילו המעט שאנו יכולים וצריכים לעשות, תוך שאנו מתעלמים מקריאתו ומזעקתו של הרב הרצוג בעניין זה!

אולם הרב הרצוג לא הסתפק בקריאה לפעול למען משפט התורה, אלא הוא כראש בית הדין הגדול שקד לבסס ולבצר את סמכויות בתי הדין שדנו בענייני ממונות ולקבוע את דרך התנהלותם, כפי שמראה העיון במשנתו ההלכתית ברשימה דלקמן.

א. בעל דין שמסרב להסמיך את בית הדין לפשר

בדרך כלל בית דין מכריז על בעל דין שמסרב להתדיין בדין תורה כ'לא ציית דינא', שדינו בנידוי. אך מהו דינו של בעל דין המסכים להתדיין בדין תורה, אך אינו מוכן שבית הדין יפסוק פשרה.

הרב הרצוג בתשובה¹ פסק שבית הדין רשאי להכריז 'לא ציית דינא' על בעל דין שאינו מסכים להסמיך בית הדין לפשר, וקבע שיש בסמכות של בית הדין לפשר: "כדי להקים את דברי התורה בפועל ממש", ושאיין לזוז מדין זה, "והיא יתד שלא תימוט".

1 עיין מאמרו על משפט התורה, החוקה לישראל על פי התורה, כרך א עמ' 210.

2 'פסקים וכתבים' כרך ט (שו"ת חו"מ), סי' א.

ב. סמכות בית הדין לחייב בעלי דין לתת בטוחות לקיום פסק הדין לכשיינתן

הרב הרצוג בתשובתו הנ"ל קבע שיש לבית הדין סמכות לחייב את בעלי הדין לתת בטוחות שיקיימו את פסק הדין לכשיינתן, כי הרי מהי התועלת במתן פסק דין שאין יכולת לאוכפו.

ג. הסכמת בעלי דין להתדיין בדין תורה, כוללת עשיית פשרה, ואפילו על ידי בית דין שאינו קבוע.

עוד כתב שם³ הרב הרצוג, שלדעתו **כשבעלי דין מסכימים להתדיין בדין תורה, אין כוונתם בביטוי 'דין תורה' לשלול פשרה**, אלא כוונתם לבית דין שדן לפי דין תורה, להבדיל מערכאות. ואינם כמי שהתנו רק לדין ולא לפשר. **וסמכות בית הדין גם לפשר קיימת לכל בית דין של שלושה, ולא דווקא לבית דין קבוע.**

ד. סמכות בית הדין הגדול ויעילות הדיונים בבתי הדין הרבניים

בית הדין הגדול כערכאת ערעור הוא יציר כפיו של הרב הרצוג, ולא בנקל הוא התקבל, כי נטען נגד ייסודו:

בי דינא בתר בי דינא לא דייקי⁴.

אך הצורך ליעל את מערכת בתי הדין הביא אותו לייסוד בית דין זה.

והנה עלתה בפניו ובפני הגאון רבי עובדיה הדאיה השאלה מה קורה כשבית הדין הגדול גילה שפסק הדין המעורער בטעות יסודו, בטעות גלויה, בעצם הדיון שהיה לפניו.

הגר"ע הדאיה טען ובצדק שפסק דין זה הוא אינו פסק דין, ועל בית הדין דלמטה לחזור ולדון, כי בית הדין הגדול הוסמך לעיין בערעור בפסק דין שנחשב פסק דין. ואם יש צורך לתקנו בית הדין הגדול מתקנו. לא כן כשצריך לתת פסק דין חדש לגמרי. גישתו זו של הרב הדאיה חייבה להחזיר את הדיון לבית הדין הרבני, דבר שהיה מסרב את הליכי הדיון.

הרב הרצוג הצדיק מבחינה עקרונית את עמדתו של הרב הדאיה, אבל **למעשה הוא קיבל את עמדתו של הר"ש הלוי ברוט שאין לנקוט גישה פורמלית אלא גישה פרקטית, ועל בית הדין הגדול לבטל את פסק הדין ולתת פסק דין נכון, זאת כדי לא להחמיץ את הדין (עיכוב הדין) יתר על המידה בדבר שהוא ברור⁵**. עיין להלן סעיף יא, שהרב הרצוג העדיף את הגישה הפרקטית על פני הגישה הפורמלית, וזאת כדי לעשות צדק באופן מידי.

3 ס' ה-ו.

4 בבא בתרא קלח ב.

5 שם ס' ח.

ה. בית הדין הגדול צריך להיות מופת לבתי הדין ולנמק פסקיו

לפי הדין, אין בית דין צריך לנמק הכרעתו אלא רק אם נדרש: "כתבו ותנו לי מאיזה טעם דנתוני"⁶. אולם לאחר שהרב הרצוג ייסד בית דין גדול לערעורים, הוא תיקן שכל בית דין רבני חייב לכתוב פסק דין מנומק, כדי שאם יערערו כנגד אותו פסק דין יוכל בית הדין הגדול לעיין בערעור. תקנה זו הייתה מתקנות הרבנות הראשית לישראל שהרב הרצוג היה נשיאה. אולם בפועל היו בתי דין רבניים שלא כתבו הטעמים והראיות (ויש כאלה לצערנו גם היום), והרב הרצוג מבקר אותם על כך.

והנה לפי הדין, בית הדין הגדול אינו צריך לתת נימוקים גם אם הוא נדרש, כי לא חוששים לטעות. וגם אין לדברים סוף, שהרי אין ערעור נוסף על פסקו. ובכל זאת לרב הרצוג היה ספק בדבר אם לפי התקנות של הרבנות הראשית לישראל, גם בית הדין הגדול צריך לתת נימוקים לפסק הדין שלו. בכל זאת, למרות הנימוק 'שאם כן אין לדבר סוף', קבע הרב הרצוג:

טוב שאנחנו (=בית הדין הגדול) גם כן ננהג כך (=לתת נימוקים לפסק דין) כדי שממנו ילמדו אחרים, וחויף מזה יש במנהג זה תועלת מרובה⁷.

ועיין להלן בסעיף י על עמדתו זו של הרב הרצוג.

ו. ביצוע פסק דין, שלא הוקצב זמן לביצועו, מיידית

בית הדין הגדול בראשותו של הרב הרצוג עסק גם במקרה מיוחד במינו, בדבר פסק דין שניתן על ידי בית הדין הרבני ואשר לא נכתב בפסק הדין הזמן לביצועו. ומעניינת המחלוקת שהייתה בעניין זה בין הרב הדאיה לבין הרב הרצוג. הרב הדאיה סבר **שניתן לקיימו תמיד**, כלומר ללא קצבת זמן. הרב הרצוג חלק עליו בעניין זה מכל וכל, ולדעתו **פסק דין צריך לכלול זמן לביצועו**, ואם לא נכלל בתוכו זמן לביצועו, **זמנו הוא מיידית**, וכדין 'אחריות טעות סופר'⁸ ועוד.

טרם נסביר נימוקו של הרב הרצוג, נעיר שהוא היה יכול להכריע שהזמן לביצועו של פסק דין שלא ננקב זמן לביצועו הוא שלושים יום, כי זהו בדרך כלל הזמן שבית הדין נותנים. בכל זאת הכריע הרב הרצוג שהזמן לביצועו הוא **מיידית**, וביסס דבריו מדין אחריות נכסים.

ואמנם בדיני שטרות קבעו חז"ל הנחה שבכל שטר חוב בוודאי התכוונו לכתוב אחריות נכסים (שנכסי החייב יהיו משועבדים לבעל חוב), ואם לא נכתב עניין האחריות בשטר רואים את השטר כאילו כתובה בו אחריות נכסים, ורק הסופר טעה ולא כתב. כך לדעת הרב הרצוג פסק דין צריך לכלול זמן לביצועו, כי זהו דבר יסודי בפסיקת הדין, שתהיה ברת ביצוע ובהקדם.

6 סנהדרין לא ב. רמב"ם הל' סנהדרין ז, ה; שו"ע או"ח יד, א.

7 שם סי' ט.

8 כתובות נא א.

ולכן לדעת הרב הרצוג, משלא נכתב זמן ביצוע בפסק דין יש לפרש את אותו פסק דין כמי שמחייב לבצעו על אתר.

ועדיין אנו צריכים למודעי, כיצד למד הרב הרצוג מדין אחריות נכסים, שפסק דין שלא כתוב בו זמן לביצועו, שזמן ביצועו הוא מייד. נראים הדברים שהרב הרצוג למד היקש משטרות. כמו ששטרות בהלכה מהותם וייחודם שיש בהם אחריות נכסים, גם אם לא נכתב עניין אחריות הנכסים - כך פסק דין בהלכה, מהותו וייחודו שהוא ניתן לביצוע **ומיד**, אלא אם כן נכתב אחרת. וכל שלא נכתב בפסק דין זמן לביצוע, יש לבצעו ומיד.

הרב הרצוג היה בעניין זה כל כך נחרץ, עד שהוא מלגלג:

ולא יוכל (=זה שחויב בדיון) לאמר 'עדיין אני חי, וכל זמן שאני חי יש לי זמן לקיים את פסק הדין'. וזהו דבר שאין הדעת סובלתו.⁹

ז. בית הדין הרבני מוסמך מבחינה הלכתית לדון בדיני ממונות גם בלי שטר בוררות

כבר בפני הגר"א הרצוג נטענה הטענה שאין סמכות לבית דין רבני לדון דיני ממונות מבלי שכל בעלי הדין יחתמו על שטר בוררות. המערער דרש שבית הדין הגדול יורה לבית הדין בתל אביב שלא ידון בדיני ממונות בלי שטר בוררות. הרב הרצוג דחה את הערעור, כי הרב הרצוג **קבע שמבחינה הלכתית בית הדין הרבני מוסמך לדון דיני ממונות גם בלי שטר בוררות**. הדרישה לשטר בוררות היא דרישת החוק שאינו מכיר בסמכות בית הדין לדון בדיני ממונות בלי שטר בוררות, **ולכן אין להיענות למערער כי היענות לו מחלישה את מעמד בית הדין, שכאילו בלי שטר בוררות אין לו סמכות הלכתית לדון בתביעה ממונית, וזאת אין לעשות**.

אולם הרב הרצוג היה כידוע משפטן דגול, מלבד גדולתו בתורה, ולכן הוא הבחין הבחנה משפטית חשובה והשכיל לסלול את הדרך לבית הדין הרבני גם במדינת ישראל שלא העניקה לו סמכות מפורשת לדון בדיני ממונות. הרב הרצוג הוסיף שגם מבחינה חוקית אין מניעה **שבית הדין ידון בתביעה ממונית בלי שטר בוררות, רק שבית הדין שעושה כן מבחינה חוקית הוא חסר כוחות אכיפה חוקיים**. ולזה הרב הרצוג **לא חשש, כי יש כוחות אכיפה דתיים ומוסריים**¹⁰.

אולם מי יגלה עפר מעיניו של הרב הרצוג, שבימינו הבג"ץ הורה שבית הדין הרבניי אסורים לדון בתביעות ממוניות, ואפילו עם שטר בוררות. והיה שופט שהובא בפניו פסק דין בדיני ממונות של בית הדין הרבני הגדול, שישב כערכאת ערעור על בית הדין הרבני האזורי בסכסוך שנמשך עשר שנים, ובעלי הדין חתמו על שטר בוררות, ואותו שופט שקל לבטל את פסקי

9 שם ס' י.

10 עיין שם ס' יא.

הדין שלדעתו ניתנו בחוסר סמכות, למרות שהדיונים בבית הדין התחילו שנים רבות לפני שבג"ץ קבע 'הלכה' שאסור לבתי הדין הרבניים לדון בתביעות ממוניות ואפילו עם שטר בוררות. כמו כן קבע בג"ץ שאסור על בית הדין הרבני להוציא 'כתב סירוב' למי שלא רוצה להתדיין בפניו בדיני ממונות. כך שבגלל החלטות בג"ץ הללו, מעשי ידיו של הרב הרצוג שבית הדין הרבני ידון לא רק בדיני אישות אלא גם בדיני ממונות, לכאורה טובעים בים.

אולם אין לומר נואש, ויש ללכת בעקבות הרב הרצוג ולעשות הכל שבית הדין הרבני יוכל לדון גם בדיני ממונות. ראשית יש לפעול בעניין זה במישור החקיקתי, ושנית במישור הפסיקתי. שבית הדין לא יוציא כתב סירוב נגד המסרב להתדיין בפניו ויכתוב שהוא לא ציית לדינא ודינו כנזכר בשו"ע. אלא שיכתוב מודעה שפלוני סירב להתדיין בפניו, ועל המרא דאתרא של קהילת הסרבן לעיין בדינו של הסרבן, ולהורות לקהילתו כיצד עליהם לנהוג.

ח. תוקפו של ויתור על זכות ערעור, והשלכותיו

לא אחת מוותרים בעלי הדין על זכות הערעור, ויש שבתי דין כותבים בשטר הבוררות שאין לבעלי הדין זכות ערעור. היש תוקף לויתור זה, ואם כן מה הן השלכותיו?

בפני הגרי"א הרצוג הובא ערעור, והצד שכנגד התנגד וטען שבשטר הבוררות היה כתוב שאין זכות ערעור. באותו מקרה הוסיף וטען אותו בעל דין שבית הדין הרבני חרג מהמסגרת של שטר הבוררות.

הגרי"א הרצוג קבע שיש תוקף לויתור על זכות ערעור, ככל תנאי בענייני ממון, וכפי שנזכר בתקנות הדיון של בתי הדין. אולם תנאי כזה שמופיע בשטר בוררות כוחו יפה רק לעניינים שהבוררים הוסמכו לדון בהם. ואם הבוררים הם בית דין, הרי לבית דין יש סמכות מכוח הדין לדון בכל תביעה ממונית גם זו שלא נזכרה בשטר הבוררות. ובית דין שדן בתביעה ממונית מכוח דין ולא מכוח שטר בוררות, ניתן לערער על החלטתו בעניין שדן מחוץ לשטר הבוררות.

יוצא אפוא ששטר בוררות עושה את בית הדין שדן מכוח שטר בוררות, "בית דין" של בוררות בעלמא, שהוא פחות מבית דין שדן מכוח הדין. **אולם, הגרי"א הרצוג שעמד על משמור כוחו של בית דין, סירב לראות בבית דין שדן בענייני ממונות כ'בית דין של בוררות בעלמא', ולכן הוא הגביל את סמכותו של בית הדין שדן מכוח שטר בוררות, רק לעניינים שנזכרו בשטר הבוררות. אבל לשאר העניינים שלא נזכרו, יכול בית הדין לדון מכוח דין, ויש זכות ערעור על החלטתו.** ואם גם חסר לו כוח אכיפה מכוח החוק, יש לו אכיפה מכוח ההלכה, כגון הוצאת כתב סירוב וכיוצא בזה¹¹.

מגישתו למדנו **שלא טוב הדבר לשלול זכות ערעור מבית הדין שדן בדיני ממונות, אף שיש תוקף לתנאי ששולל זכות ערעור, וכשיש תנאי כזה יש ליישמו בצמצום.** ועל בית הדין לדון בין

בעלי דין גם כשאין לו יכולת חוקית לאכוף את פסקו, כי הוא יכול לאכוף את ביצוע פסק הדין על ידי נידוי.

ט. גם בית הדין הגדול חוזר לדון אם הוכח שהיתה לו טעות עובדתית

התברר שהתובעים טעו בעובדה, וזאת לאחר שבית הדין כבר אמר את דברו. היועץ המשפטי היה בדעה שאין לפי תקנות הדיון אפשרות של החזרת הדיון בבית הדין הגדול. אולם הגרי"א הרצוג קבע שגם בית הדין הגדול שטועה בדבר משנה חוזר לדון, ואפילו הוא בית דינו של יהושע בן נון. **ולכן אם הוכח שהתובעים טעו בעובדה, בית הדין הגדול יחזור וידון.** אבל אין זה אומר שפסק הדין ישתנה, כי הדבר תלוי באיזו מידה פסק הדין נשען על העובדה המוטעית¹².

י. מאבקו של הרב הרצוג למען ערכאת ערעור בבתי הדין הרבניים, והצורך בנימוקים לפסק הדין

כאמור, הרב הרצוג ייסד במערכת בתי הדין הרבניים ערכאת ערעור ונאבק על קיומה, כי לא בנקל היא התקבלה. אחד מגורמי ההתנגדות לערכאת ערעור, שדיינים בבתי הדין הרבניים לא ראו את עצמם פחות גדולים בתורה מן הדיינים שבבית הדין הרבני הגדול לערעורים. הרב הרצוג היה בדעה שיש צורך שעה בערכאת ערעור, כי בימינו הטעות מצויה בגלל ריבוי הטרדות וכל דין יכול לטעות, ויש צורך לחתור בחיפוש אחר האמת. הוא דחה את טענת המערערים כנגד ערכאת הערעור בענוות חן, לא בהתנשאות, אבל בבהירות ובתקיפות.

ברוב ענוותנותו ותבונתו המנהיגותית הוא הסביר¹³ שביטול פסק דין של בית דין רבני אזורי, על ידי בית הדין הרבני הגדול לערעורים אינו ביטוי לכך שדייני בית הדין הגדול יותר גדולים מדייני בית הדין הרבני האזורי. כי גם אם דייני בית הדין הגדול היו בבית דין רבני אזורי, ודייני בית הדין הרבני האזורי היו בבית הדין הגדול, היה אותו כלל פועל. שדייני ערכאות ערעור, יהיו הדיינים אשר יהיו, יכולים לבטל את פסק הדין של בית הדין האזורי, אם גילו טעות, אע"פ שדייני בית הדין הרבני האזורי הם גדולים בתורה.

הרב הרצוג ביסס את התשתית ההלכתית לפעילותו של בית הדין הרבני הגדול לערעורים, בכך שקבע שייסוד ערכאת ערעור בארץ נעשה בדרך של תקנת קהל, **וכולם מחויבים מכוח התקנה.** הוא הוסיף שמאחר ותוקנה תקנה בארץ שיש ערכאת ערעור, הרי על דעת כן בני אדם מתדיינים, ועל מנת כן ניתנה **הסכמה** לסמכות.

הרב הרצוג הוסיף שני נימוקים לביסוס ההלכתי של קיום ערכאת ערעור של בית הדין הרבני, בירושלים:

12 שם ס' יב.

13 שם ס' יג.

א. **"המקום גורם, זכותה של ירושלים עיה"ק מסייעת"**. שהרי הנביאים אמרו: "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים". והוסיף הרב הרצוג הערה מאלפת בעניין זה, כנראה כדי להדוף טענה שנימוק זה הוא 'דרושי' ולא מהותי: **"וחלילה שיהא דבר זה קל בעיני רבנים יושבים על מדין בישראל, המאמינים באמת בדברי הנביאים ורז"ל"**.

ב. נימוק הלכתי נוסף ששורשו מצוי כבר בתלמוד, משום שחכמי התלמוד¹⁴ הכירו בזכותו של בעל דין שהתדיין בבית דין רגיל, לא ב'בית הוועד' (=בית הדין הגדול), לדרוש נימוקים מבית הדין הרגיל: "כתבוני מאיזה טעם דנתוני", כדי שיוכל לבדוק ב'בית הוועד' אם פסק הדין נכון. הרי שכבר בימי התלמוד ובהמשך בתקופת הפוסקים הכירו בזכותו של בעל דין לקבל פסק דין מנומק, כדי לבדוק את פסק הדין.

משום כך **עמד הרב הרצוג בעקשנות ובתקיפות על הצורך שדייני בתי הדין הרבניים האזוריים ינמקו את פסקיהם**. הוא יצא בביקורת כנגד הדיינים שלא כתבו נימוקים כלל או לא כתבו מספיק נימוקים. הוא לא חשש מלהסביר את הצורך בנימוקים בכך ש"כשאינן נימוקים מפורשים קשה לבית דין לערעורים למצוא את הטעות, אם ישנו". בעניין זה הוא היה נחרץ, וקבע שיש לעשות מעשה רב ולהחזיר פסק דין בלתי מנומק לבית דין האיזורי לצורך כתיבת נימוקים, **"עד שיתרגלו בתי הדין ויוכן כס המשפט באמת ובצדק בעזר אלוקי המשפט"**.

הוא הוסיף, שאפילו דייני בית הדין הגדול צריכים לנמק את פסקיהם, בגלל שהתקנה לא חילקה בין בתי הדין. אף על פי שיש סברה לפטור דייני בית הדין הגדול מלנמק, בגלל שאין לדברים סוף.

עיי' לעיל סעיף ה בעניין החובה על בית הדין לנמק פסקו, ואפילו בית הדין הגדול.

יא. העדפת עשיית צדק בדרך מעשים, גם כשאינה פורמלית

בית דין רבני איזורי פסק שלא כתביעת האישה, והאישה עמדה לערער. אב בית הדין העביר את התיק לידי הרב הראשי לבדיקת ערעור האישה, ולא לבית דין הרבני הגדול לערעורים כפי שנקבע בתקנות. הרב הראשי שינה את הפסק לטובת האישה. הבעל מצדו ערער לבית דין הרבני הגדול לערעורים וטען שהרב הראשי אינו ערכאת ערעור.

הרב הרצוג קבע¹⁵, שמבחינה עקרונית ופורמלית הבעל צדק, שהרב הראשי אינו ערכאת ערעור. אבל האישה לא ידעה כי אב בית הדין הוא שהעביר התיק לרב הראשי, ובפועל הרב הראשי צדק בהכרעתו, אף שלא הוא היה צריך לדון. ולכן, אין מקום לפגוע באישה על ידי החזרת התיק לבית הדין הרבני האזורי או לבית הדין הרבני הגדול. **"והיות שאנו מוצאים שהבית**

14 סנהדרין לא ב.

15 שם סי' יג.

דין של הרב הראשי כיוונו לדין ולצדק, הרינו פוסקים כך. וכי משום ליקוי בפורמליות תלקה מידת הדין והצדק? גם בזה יש להתבונן".

ועיין לעיל סעיף ד, שהרב הרצוג מעדיף את הגישה הפרקטית מאשר הגישה הפורמלית. גישתו זו של הרב הרצוג היא מעניינת ומקורית, מאחר ובבתי המשפט במקרה כזה הייתה גוברת הגישה הפורמליסטית ולא הפרקטית, והרב הרצוג כמייצג את משפט התורה מעדיף במקרה כזה את עשיית הצדק, בלי עיני דין, גם כשהצדק נעשה בדרך פרקטית ולא בדרך פורמלית.

סיכום

הנה כי כן, ממעט המקרים שליקטנו ברשימה זו מתוך מקרים רבים בהם פעל הרב הרצוג למען ייסוד מערכת משפטית שדנה לפי משפט התורה גם בדיני ממונות, יכולנו לראות את תרומתו החשובה של הרב הרצוג לביסוס סמכותו של בית הדין הרבני שדן בדיני ממונות, ולקביעת דרכי התנהלותו על הצד היותר טוב. מרשימה זו גם ראינו כיצד הרב הרצוג פעל בתבונה, בנחישות ובשיטתיות כדי שתהיה לנו מערכת משפטית טובה למשפט התורה: בתי דין רבניים אזוריים ובית דין גדול לערעורים, חובת דיינים לכתוב פסק דין ברור שיש לבצעו בהקדם, וכתובת נימוקים לפסק הדין.